

14. Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки закладів культури в період економічної кризи : постановва Верховної Ради України від 5 берез. 2009 р. № 1114 // Уряд. кур'єр. — 2009. — 19 берез. (№ 49). — С. 11.
15. Сучасне українське кіномистецтво: проблеми та здобутки. Вип. 12/5 : оглядова довідка за матеріалами преси / М-во культури і мистец. України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистец. — [К.], 2004. — 27 с.
16. Український шоу-бізнес: сучасний стан і перспективи розвитку. Вип. 10/5 : оглядова довідка за матеріалами преси / М-во культури і туризму України, Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистец. — [К.], 2006. — 16 с.
17. Шейко В. М. Історія української культури : монографія / В. М. Шейко. — Х. : ХДАК, 2001. — 400 с.
18. Шейко В. М. Комунікативні соціальнокультурні зв'язки України з ЮНЕСКО (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури. — Х., 2009. — Вип. 27. — С. 22–31.
19. Шейко В. М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець ХІХ — початок ХХІ ст.). В 2 т. Т. 2 : монографія / В. М. Шейко. — Х. : Основа, 2001. — 399 с.
20. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ — початок ХХІ ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богущький. — К. : Генеза, 2005. — 592 с.

Надійшла до редколегії 10.11.2009 р.

УДК 94(470+371) “18”

О. В. ЗІНЧЕНКО

ЧИЧЕРІНЬСЬКА АНТИОБЩИННА КОНЦЕПЦІЯ (ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ)

Досліджуються особливості економічних аспектів чичеринської антиобщинної концепції.

Ключові слова: антиобщинна концепція, сільська община, общинне землеволодіння, земельні наділи, приватна власність.

Исследуются особенности экономических аспектов чичеринской антиобщинной концепции.

Ключевые слова: антиобщинная концепция, сельская община, общинное землевладение, земельные наделы, частная собственность.

In article features of economic aspects of the V. N. Tchitcherin anticommunal concept are researched.

Key words: the anticommunal concept, the rural community, the communal landed property, the allotments, the private property.

У період підготовки селянської реформи 1861 р. Б. М. Чичерін виявився єдиним теоретиком, який обґрунтував об'єктивну необхідність ліквідації сільської общини і перетворення вчорашнього раба на приватного власника земельного наділу. Його антиобщинна концепція містила цілий арсенал незаперечних аргументів. Цю концепцію відкидали його сучасники, радянські історики звинувачували її в реакційності, і понині вона не є предметом спеціального вивчення. Концепція відкривала перед Росією альтернативний шлях тому розвитку, який розпочався в 1917 р. Саме в цьому і полягає її актуальність. **Мета** статті — дослідити економічні аспекти чичерінської антиобщинної концепції. Головне завдання пов'язане з детальним аналізом наукових праць, публіцистики та спогадів ученого.

На різних етапах історіографії сільська община ззагалі та чичерінська антиобщинна концепція зокрема викликали різні оцінки. Упродовж дорадянської доби спостерігалися три погляди на проблему: революційний, слов'янофільський та ліберально-консервативний. Так, О. І. Герцен та М. Г. Чернишевський, ознайомившись з працею австрійського агронома А. Гакстаузена про російську сільську общину, розробили на її підставі теорію общинного соціалізму і здійснення світової соціалістичної революції [2; 23, 24]. Цю теорію, з певними застереженнями, підтримували К. Маркс, Ф. Енгельс та Г. В. Плеханов [13; 27; 17]. Слов'янофіли, в особі їх ідеологів Ю. Ф. Самаріна та О. І. Кошелева, навпаки, вбачали в російській общині найнадійнішу перешкоду на шляху проникнення в Росію капіталізму, пролетаризації сільського населення та розвитку класової боротьби [20; 11]. Нарешті, ліберальні історики Г. О. Джаншиєв, І. І. Іванюков та державний радник П. П. Семенов-Тянь-Шанський убачали в чичерінській антиобщинній концепції здорову раціональну думку, втілення в життя якої убезпечувало Росію від кривавих соціальних потрясінь [3; 6; 21]. Вони документально свідчили, що праці Б. М. Чичеріна значно вплинули на визначення характеру законодавчих актів стосовно здійснення реформи 1861 р., і перш за все унесенні до них положень про наділення селян землею та ліквідацію общини [3, с. 121; 6, с. 366; 21, т. 2, с. 38]. Радянський історик М. М. Покровський назвав у 1923 р. Б. М. Чичеріна за його антиобщинну концепцію провісником столипінської аграрної реформи, а відтак і беззаперечним реакціонером [18, с. 8]. Пізніше цю позицію, ще більше її загостривши, підтримали І. Морозов [14, с. 139, 140], М. О. Цаголов [22, с. 285], С. М. Рубінштейн [19, с. 412–418], Г. Б. Кізельштейн [9, с. 429, 438], В. І. Астахов [1, с. 430], А. М. Каштанов [8, с. 271–273], В. О. Китаєв [10, с. 131–133]. На сучасному етапі цієї проблеми мимохідь торкалися російські дослідники О. В. Маркін, С. М. Татарніков, А. М. Іскра [12, с. 94; 7, с. 20, 63]. Вони декларативно реабілітували Б. М. Чичеріна від звинувачень у реакційності, не вникаючи в проблему предметно. У вітчизняній історіографії проблему вивчали М. В. Зенкін [4] та автор цієї статті [5].

Існують безпосередні й опосередковані підтвердження важливості внеску Б. М. Чичеріна в теоретичну підготовку та визначення змісту

селянської реформи 1861 р. Він розпочав свою боротьбу за скасування кріпосного права обґрунтуванням кріпосницької сутності общини та необхідності її ліквідації. У сільській общині вчений убачав серйозну перешкоду економічному та громадсько-політичному розвитку країни, оскільки вона обмежує свободу людини, сферу її діяльності та розпорядження власністю. Б. М. Чичерін писав, що для забезпечення успішного розвитку «промисловості та громадянськості взагалі ... необхідно, щоб людина могла вільно переходити до того заняття, що для неї найвигідніше та де вона може найкраще застосувати свої сили. Необхідний і вільний перехід землі до того власника, який може отримати з неї найбільше користі» [25, с. 67]. Саме тому, на його переконання, зміцнення общини, система «мирського володіння землею», «розподіл повинностей та землі за робочими силами» несумісні з новим господарським устроєм [25, с. 68].

Він підкреслював, що, окрім того, тісно пов'язана «з державним порядком», запровадженням у нас від часу закріпачення селян общинна система виявляється безпідставною «за свободи промислових відносин, зближення станів, за рухомості народонаселення, за багатощінності землі, за системи податків, у якій складовим предметом буде вже не робоча сила, а прибуток із землі чи промислу, на підставі точних визначень закону» [25, с. 69]. Доводячи необхідність заміни общинного володіння приватною власністю на земельні наділи, вчений стверджував, що забезпечення добробуту селянина та досягнення успіхів у землеробстві усього суспільства можливо за умови тривалого та міцного володіння землею. «Тільки власник чи довготривалий володар може обходитися з нею, як слід, — переконував учений, — і застосовувати господарські вдосконалення, що можуть приносити користь упродовж тривалого терміну» [25, с. 69].

Після скасування кріпосного права Б. М. Чичерін повів рішучу боротьбу за ліквідацію його пережитків, найважливішим з яких вважав общину. Він убачав у ній найпотужніше гальмо розвитку не тільки аграрного сектора, але й усієї економіки Росії, найбільшу перешкоду на шляху підвищення рівня народного добробуту. Він убачав в общинному землекористуванні «справжні причини злигоднів» селянства, «те докорінне лихо, що зумовлює загальне зубожіння» сільського населення [25, с. 69].

Б. М. Чичерін зазначав, що «зубожіння частини селянського населення» викликане об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Воно виявлялося наслідком недбалого оброблення землі, її виснаження, хижацького господарювання, відсутності можливості ведення госпрозрахунку, забезпечення власності та взаємних обов'язків, навичок бережливості, працелюбства та тверезості, неухильного роздріблення польових угідь унаслідок сімейних розподілів, «а головне — закріпачення селянина общиною та круговою порукою» [25, с. 70]. Вчений висловлював переконання в тому, «що такому лиху не зможе перешкодити ні збільшення наділів», які зі зростанням населення незабаром знову зменшаться, ні переселення за умови збереження

старих відносин. На його думку, «єдиним розумним заходом могло бути лише звільнення селянина від общини та кругової поруки» [25, с. 71].

Б. М. Чичерін звертав увагу на ту шкоду, якої завдавали психології поведінки селянства незавершеність реформи, непослідовність вирішення питання про наділення селян землею. Він нагадував, що Загальне положення 19 лютого 1861 р. «чітко окреслювало мету і вказувало вихід зі створеної кріпосним правом системи: окремим селянам було надано право викупу своїх ділянок» з перетворенням їх на приватну власність [25, с. 73]. Однак наступне законодавство обмежило це право згодою общини, що практично означало його скасування, і, за словами дослідника, «така політика мала згубні наслідки» [25, с. 74]. Періодичні переділи здійснювались не відповідно до душ на момент реформи, а відповідно до знову народжених. Занадто багатодітні потребували переділів з урахуванням приросту населення, і уряд їх підтримував. Такий підхід до вирішення питання був несправедливим: селянин виплачував за наділ капітальну суму та відсотки, але всупереч будь-якій логіці та смислу законності ділянка, що викупувалася, належала не йому, а общині. Б. М. Чичерін називав це «чистою конфіскацією, або, точніше, пограбуванням меншості заможних більшістю убогих» [25, с. 78].

Унаслідок цього в селянському побуті повсюди «встановився хаос, у якому ніхто не може розібратися», нескінченні чвари, сварки і навіть криваві бійки, через що, перш за все, страждала продуктивність праці. «Якби в той час уряд підтримав правильний погляд і встановив за правило, що не можна відбирати землю в того, хто за неї платив..., — наголошував учений, — запанували б належні умови правильного економічного розвитку» [25, с. 82]. Однак влада підтримувала переділи відповідно до наявних душ, що гальмувало розвиток аграрного сектора пореформеної Росії. «За таких умов, — дійшов висновку вчений, — загальне зубожіння неминучим наслідком існуючого становища. Вийти з нього можна тільки повернувшись до правильної точки зору... Доки це не зроблено..., про громадянський благоустрій та про пов'язані з ним економічні успіхи не може бути й мови» [25, с. 109].

У обов'язковому і після викупної операції наділенні общиною селян, які досягли повноліття, вчений також убачав психологічний фактор, що стримував економічний розвиток. Він був прихильником тієї думки, що після отримання землі в результаті звільнення селянин мав у подальшому самостійно піклуватися про придбання додаткових володінь, а не сподіватися пасивно отримати їх від общини чи держави. Автор переконував у тому, що доти, поки російський селянин не навчиться самостійно піклуватися про себе, про свою сім'ю, про щасливе майбутнє дітей, його добробут не тільки не поліпшиться, але й з подальшим зростанням населення, виснаженням землі, роздробленням наділів «він повинен занепадати» [25, с. 111].

На думку вченого, за умови збереження общинного землеволодіння боротися з означеними явищами неможливо. «Проти цього держава

абсолютно безсила, — констатував він, — замінити діяльність людини вона не може. Єдине її завдання полягає в тому, щоб відкривати простір цій діяльності і забезпечувати її плоди затвердженням та збереженням права» [25, с. 111]. Сенс же цього завдання Б. М. Чичерін убачав у ліквідації общини і віддачі селянинові в приватну власність викупленого ним наділу. «Міцним сільським станом, який здатен слугувати джерелом збагачення для себе і для країни, — дійшов він висновку, — може бути лише стан приватних власників..., а ніяк не общинних власників» [25, с. 114]. Він пояснював далі, що для успішного вирішення означеного завдання «найважливішою» є несумісна з общиною свобода економічної діяльності та «міцність власності», що «тільки із захистом та забезпеченням особистої власності» у виробника здатні ефективно виявлятися передбачуваність, творчість, самодіяльність. «Саме тому немає нічого шкідливішого для економічного розвитку та для добробуту країни, — підкреслював дослідник, — як подібні общинному володінню установи, які приватну власність віддають у жертву колективному началу» [25, с. 114].

Учений з філософських позицій пояснював сутність свободи власності і свободи економічної діяльності. Називаючи суспільство абстрактною одиницею, що складається з об'єднання конкретних осіб, він констатував, що «не суспільство, а особи думають, відчують і бажають, саме тому від них усе виходить і до них все повертається», що «в суспільстві устрій та діяльність цілого визначаються розумом та волею тих одиниць, які входять до його складу» [25, с. 118]. З урахуванням цього, автор підкреслював, що саме «особа ... є коренем і визначальним началом усіх громадських відносин», що «особа ... є наріжним каменем усїєї громадської будівлі» і «не особи існують для установ, а установи — для осіб» [25, с. 119].

Далі Б. М. Чичерін писав, що будь-яка особа має свої інтереси, тобто цілі, які вона ставить перед собою, через що їй властива потреба діяльності. Говорячи про громадське виробництво матеріальних благ та обмін ними, він уточнював, що «рушійною пружиною цього процесу є **ОСОБИСТИЙ ІНТЕРЕС**, тобто прагнення до матеріальних благ і до задоволення матеріальних потреб» (курсив — Б. Ч.). При цьому вчений підкреслював, «що особистий інтерес є головною пружиною будь-якої плідної діяльності» і «саме в цьому полягає істотна відмінність вільної праці від кріпосної» [25, с. 120]. Так автор підходив до визначення сутності приватної власності, пояснював, що результати цієї діяльності, «усе придбане людиною охороняється як власність», «плоди праці належать тому, хто працює», що це правило складає «непохитну підвалину власності, і до того ж особистої, оскільки працює особа, а не суспільство» [25, с. 120].

Економічну ж свободу Б. М. Чичерін убачав у праві робити все те, що не заборонено законом, вільно переміщатися, займатися чим завгодно та вигідно укладати з іншими особами договори, а також у «началі **ВЛАСНОСТІ**, що полягає в праві людини розпоряджатися придбаним за своїм

розсудом» (курсив — Б.Ч.) [25, с. 121]. Автор констатував, що при общинному землеволодінні і після реформи 1861 р. немає місця таким потужним рушіям виробничого процесу як свобода власності та економічної діяльності, і підсумовував, «що зі звільненням селян ця основана на загальному безправ'ї система повинна пасти» [25, с. 121]. Вчений звертав увагу влади на необхідність усунення означених стримуючих чинників для забезпечення економічного розквіту Росії і переконував уряд у тому, що в цьому сенсі його «мета полягає в запровадженні економічної свободи, як єдиного здатного забезпечити вищий розвиток промислових сил країни начала» [25, с. 121].

Б. М. Чичерін стверджував, що, порівняно з общинною системою, «перевага, безумовно, на стороні подвірних власників», що «приватна власність має значні переваги» як щодо підвищення родючості ґрунту, так і в збільшенні продовольства, що виробляється відповідно до збільшення населення [25, с. 122]. Основуючись на статистичних даних по губерніях, дослідник свідчив, що «перехід до подвірно-спадкового користування чинить найсприятливіший вплив на добробут селян, демонструє приклад зростаючого добробуту виселків, що виділяються із загального володіння» [25, с. 123]. Таку різницю вчений пояснював тим, що для общинника «зникає весь той інтерес, який власник має до своєї ділянки і який слугує найсильнішим спонуканням до виробництва», збуджує в господаря «ту самодіяльність, без якої немає вищого розвитку» [25, с. 123]. Він продовжував, що «почуття власності» змушує селянина «з надзвичайним працелюбством обробляти землі», надає «можливості конкурувати з крупним землеволодінням» [25, с. 123]. Підсумовуючи, автор констатував, що марно навіть «мріяти про піднесення землеробства й особливо про інтенсивну культуру там, де поширене общинне володіння. Це — дві несумісні речі» [25, с. 123].

Б. М. Чичерін розвивав думку про необхідність та закономірність ліквідації сільської общини. Він писав, що «народне господарство здатне стягнути свого вищого розвитку» лише за наявності «вільної власності». А оскільки для розквіту аграрного сектора російської економіки «земля потребує інтенсивної обробки», тож «повинні зникнути і кругова порука, і пов'язане з нею общинне володіння ..., цей залишок кріпосного побуту без сумніву повинен зникнути з розвитком свободи та громадянськості» [25, с. 123]. «В економічній сфері, як і в усіх інших, — зазначав учений, — головною пружиною розвитку, головною умовою успіху є самодіяльність... Цей період настає зі скасуванням кріпосного права та усіх перешкод, що його супроводжують» [25, с. 124].

Простежуючи процес еволюції общини, Б. М. Чичерін писав: «Розвиток людських суспільств, через непохитність закону, веде до свободи, а відтак і до приватної власності. Цей закон яскраво виявляється упродовж історії людства, яка внаслідок цього відбиває поступовий розклад первісної общини і виділення з неї особистої власності» [25, с. 125]. Він зазначав далі, що із

закріпаченням селян у Московській державі «разом з тим зникає і особиста власність у нижчого народонаселення». Однак, відповідно до історичних законів, «свобода в суспільстві, яке розвивається, остаточно перемагає, а разом з тим неминуче настає розклад громадської власності особистою. Це саме те завдання, яке нині постає перед Росією» [25, с. 125].

Під впливом висунутих ученим аргументів уряд усвідомив необхідність наділення вчорашніх рабів землею через її викуп та їх безоплатне особисте звільнення. Законодавчі акти 19 лютого 1861 р. передбачали обґрунтоване Б. М. Чичериним перетворення земельних наділів, які викупували селяни, на їх приватну власність, а відтак і ліквідацію сільської общини. Так, у статті 36 Загального положення зазначалося: «Кожен член сільської громади може вимагати, щоб зі складу придбаної у громадську власність землі йому було виділено у приватну власність відповідну до його участі в придбанні цієї землі ділянку» [15, с.146].

Стаття 37 Загального положення пояснювала, що цей принцип поширюється не тільки на ті землі, що викупуються, але й на інші придбані за межами маєтку землі [15, с. 146]. Стаття 165 Положення про викуп також надавала кожному селянинові особисто свій наділ і право вимагати його виділення [16, с. 200]. «Тим самим общинне володіння прирікалося на скасування, — підкреслював Б. М. Чичерін, — Положення 19 лютого... не тільки не думало підтримувати общинне володіння, «а, навпаки, висловлювало положення, яке прямо його заперечувало» (26, с. 58). За словами вченого, селяни вірили, що викуп перетворить общинне володіння на приватну власність на землю, чого, однак, не відбулося. «На жаль, — зазначав він, — пізніше переважили інші погляди. На селян знову почали дивитися як на стан, котрий наділяється землею для відбування повинностей. Статтю 165 Положення про викуп було обмежено згодою миру, що прирівнювалося до скасування» [26, с. 57].

Таким чином, Б. М. Чичерін, у процесі боротьби за скасування кріпосного права, опрацював общинну теорію, основою якої була теза кріпосницького спрямування російської сільської общини. Після ліквідації феодального рабства він запропонував антиобщинну концепцію, яка містила науково обґрунтовані аргументи об'єктивної закономірності зникнення сільської общини з історичної арени. Економічні аспекти чичерінської антиобщинної концепції полягали в науковому обґрунтуванні необхідності негайної ліквідації сільської общини, перетворення селян на приватних власників земельних наділів, що зумовлювало, на підставі особистого зиску та свободи діяльності, різке зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва, підвищення народного добробуту і перетворення Росії на економічно процвітаючу країну з внутрішньополітичною стабільністю. Однак С. Ю. Вітте та П. А. Століпін занадто пізно розпочали реалізацію ідеї чичерінської антиобщинної концепції. Незавершеність столипінських аграрних перетворень виявилась одним з визначальних чинників перевороту

1917 р. та подальших кривавих подій. Важливо зазначити, що додаткового вивчення потребують політичні аспекти, напрями і значення практично-господарського застосування досліджуваної концепції, а також зв'язок з умовами побудови правової держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии / В. И. Астахов. — Х. : ХГУ, 1965. — 584 с.
2. Герцен А. И. Старый мир и Россия / А. И. Герцен // Герцен А. И. Соч. : [в 30-ти т.]. — Т. 12. — С. 167–202.
3. Джанишев Г. А. Эпоха великих реформ. Исторические справки / Г. А. Джанишев. — [8-е изд.] — М. : Кушнерева, 1900. — 820 с.
4. Зенкін М. В. Якою має бути власність — / М. В. Зенкін // Борисфен. — 1999. — № 2. — С. 15–17.
5. Зинченко Е. В. Б. Н. Чичерин в либеральном движении России (вторая половина XIX — начало XX вв.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 — всемирная история / Е. В. Зинченко. — Х. , 2002. — С. 118–168.
6. Иванюков И. И. Падение крепостного права в России / И. И. Иванюков. — [Изд. 2-е]. — СПб. : Общественная польза, 1903. — 400 с.
7. Искра А. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме / А. М. Искра. — Воронеж : Истоки, 1999. — 194 с.
8. Каишанов А. М. К историографии крепостного права в России / А. М. Каишанов // История и историография истории СССР : [Сб. статей]. — М. : Наука, 1965. — С. 270–232.
9. Кизельштейн Г. Б. К эволюции историко-политических взглядов Б. Н. Чичерина / Г. Б. Кизельштейн // История и историография. — М. : Наука, 1965. — С. 429–439.
10. Китаев В. А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50-60-х годов XIX в. / В. А. Китаев. — М. : Мысль, 1972. — 288 с.
11. Кошелев А. И. Об общинном землевладении в России / А. И. Кошелев. — Берлин : Берендса, 1875. — 61 с.
12. Маркин А. В. Редкий в России государственный: о некоторых аспектах творчества Б. Н. Чичерина / А. В. Маркин, С. Н. Татарников // Социально-политические науки. — 1992. — № 1. — С. 87–95.
13. Маркс К. Письмо В. Засулич. 8 марта 1881 г. / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 19. — С. 250–251.
14. Морозов И. Актовый материал на службе помещичье-буржуазной историографии (Спор 1856 г. о сельской общине в России) / И. Морозов // Проблемы источниковедения. — М. : Соцэкгиз, 1933. — С. 130–162.
15. № 56657. Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полн. собр. Законов Рос. Империи. — [Собр. Второе]. — Т. 36. — Отд. Первое. — 1861. — С. 141–169.
16. № 56659. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной

- оседлости и о содействии Правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых наделов // Там же. — С. 174–201.
17. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Избранные философские произведения : [в 5-ти т.]. — М. : Госполитиздат, 1956. — Т. 1. — С. 115–370.
 18. Покровский Н. М. Предисловие // Победоносцев и его корреспонденты. Письма и записки : [в 2-х т.] — М. : Госиздат, 1923. — Т. 1. — С. 2–12.
 19. Рубинштейн Н. А. Русская историография / Н. А. Рубинштейн. — М. : Госполитиздат, 1941. — С. 659 с.
 20. Самарин Ю.Ф. О поземельном общинном владении. Письмо к издателю / Ю.Ф.Самарин // Самарин Ю.Ф. Соч. — Т. 3. — М. : Мамонтова, 1885. — С. 3–8.
 21. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). Воспоминания : [в 3-х т.] / П. П. Семенов-Тянь-Шанский П. П. — Т. 1–2. — М. : Кушнерев, 1911–1913.
 22. Цаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права / Н. А. Цаголов. — М. : Госполитиздат, 1956. — 464 с.
 23. Чернышевский Н. Г. Критика философских предубеждений против общинного владения / Н. Г. Чернышевский // Чернышевский Н. Г. Собр. соч. : [в 15-ти т.]. — Т. 5. — С. 357–392.
 24. Чернышевский Н. Г. Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждений России барона Августа Гакстаузена // Там же. — Т. 4. — С. 303–348.
 25. Чичерин Б. Н. Современные задачи русской жизни / Б. Н. Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн. 4. — С. 51–133.
 26. Чичерин Б. Н. Пересмотр законодательства о крестьянах / Б. Н. Чичерин // Вопросы политики. — М. : Кушнерев, 1903. — С. 52–69.
 27. Энгельс Ф. Эмигрантская литература / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. — Соч. — Т. 18. — С. 545–546.

Надійшла до редакції 25.11.2009 р.

УДК 069(091)(477.54) “18/19”

В. В. ГНЄЗДІЛОВА

ТЕОРЕТИКИ ТА ПРАКТИКИ МУЗЕЙНИЦТВА ХАРКІВЩИНИ: ВНЕСОК У ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ РЕГІОНУ (XIX — ПОЧ. XX СТ.)

Досліджується проблема внеску приватної ініціативи в харківське музейництво. Аналізується музеєзнавча діяльність українських учених.

Ключові слова: Харківський національний університет, Харківське історико-філологічне товариство, етнографія, музеєзнавство, пам'яткоохоронний рух, культурна спадщина, пам'ятки історії та культури, рухомі і нерухомі пам'ятки.